

## İSLÂM'DA İKTİSADIN FELSEFESİ KAPİTALİZM VE ADAM SMITH'İN GİZLİ EL'İ

Ertuğrul CESUR\*

Abdullah ARCA\*\*

### Öz

Almanya, İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Batılı güçler arasında gerçekleşen II. Dünya Savaşı, özellikle İslâm dünyasında bu güçlerin sömürgeci nüfuzlarının ciddi şekilde zayıflamasına neden olmuştur. Almanya'nın yenilmesinin ardından bu sefer de SSCB ile Batı sistemi arasındaki çatışma bu durumu(hangi durum) daha da pekiştirmiştir. İki kutup karşısında üçüncül? dünyacı/bağımsızlıkçı bir söylemin yaygın olduğu bu dönemde iktisadî olarak da devletçiliğin ağır bastığı karma ekonomi benimsenmiştir. Hatta kimi Müslüman düşünürler tarafından İslâm'ın, toplumcu/kamusal bir ekonomi modeli öngördüğü yönünde tezler geliştirilmiştir. Ne var ki, SSCB'nin gerilemeye başladığı 80'li yıllarda yeniden dünya genelinde "serbest piyasa ekonomisi" yönünde bir eğilim baş göstermiş, daha önce Batılı kavramlar kategorik olarak reddedilirken Soğuk Savaş yıllarının ardından İslâm'ın aslında liberalizm, hatta serbest piyasa ve kapitalizm ile uyduğu iddia edilmeye başlanmıştır. Bu iddiaya göre İslâm'ın öngördüğü ekonomi "ahlaklı kapitalizm" modelidir. Hatta kimilerine göre kapitalizm aslında İslâm'ın etkisiyle ortaya çıkmıştır. Görünüşe göre bu iddiaların en önemli dayanağı, özellikle Hz. Peygamber'e atfen "Fiyatları Allah yükseltir" şeklindeki rivayetler üzerinden Adam Smith'in "görünmez el" düşüncesinin de İslâm'da karşılık bulduğudur. Ne var ki, "İslâm ve Liberalizm" ya da İslâm ve Kapitalizm" gibi adlar altında üretilen bu literatür felsefî çözümlere değil, aktüel uluslararası konjonktürel angajmanlara dayanmaktadır. Oysa İslâm ve kapitalizm arasında olması gereken ilişkiyi tespit için stratejik kurgulardan öte felsefî - tarihsel çözümlere gidilmelidir.

**Anahtar Kelimeler:** İslâm ve Kapitalizm, Liberalizm, Sosyalizm, Serbest Piyasa, Görünmez El.

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 26.05.2022, Accepted / Kabul Tarihi: 07.06.2022

\* Dr. Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Kelam Ana bilim Dalı, e-posta: [e.cesur@alparslan.edu.tr](mailto:e.cesur@alparslan.edu.tr), ORCID: 0000-0003-3915-8780

\*\* Dr. Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Kelam Ana bilim Dalı, e-posta: [a.arca@alparslan.edu.tr](mailto:a.arca@alparslan.edu.tr), ORCID: 0000-0003-3064-9647

## THE PHILOSOPHY OF ECONOMICS IN ISLAM CAPITALISM AND THE INVISIBLE HAND OF ADAM SMITH

### Abstract

The World War II, which took place between Germany and Western powers, especially England and France, caused a serious weakening of the colonial influence of these powers, especially in the Islamic world. After the defeat of Germany, this time the conflict between the USSR and the Western system further reinforced this situation. In this period when a Third Worldist/independenceist discourse is prevalent against two poles, a mixed economy, in which statism predominates, is adopted economically. In fact, some Muslim thinkers argue that Islam predicts a socialist/public economy model. However, in the 1980s, when the USSR began to decline, a worldwide trend towards a "free market economy" emerged. While Western concepts were categorically rejected before, it is claimed that after the Cold War years, Islam actually fits with liberalism, even free market and capitalism. According to this claim, the economy envisaged by Islam is the model of "moral capitalism". In fact, according to some, capitalism actually emerged under the influence of Islam. It seems that the most important basis of these claims is that Adam Smith's idea of "invisible hand" also found a response in Islamic literature especially based on the rumors referring to the prophet Muhammad as "Allah raises prices". However, this literature produced under the name of "Islam and Liberalism/Capitalism" is not based on philosophical analyzes but on actual international cyclical engagements. In order to determine the necessary relationship between Islam and capitalism, should be sought philosophical-historical analysis, rather than strategic constructs.

**Keywords:** Islam and Capitalism, Liberalism, Socialism, Free Market, Invisible Hand.

### GİRİŞ

Özünde, sanayileşmiş Batılı güçler (düveli muazzama) arasındaki bir paylaşım kavgası olan I. Dünya Savaşı'nın (1914-1918) bitişi, arkasında korkunç yıkım ve acılar bırakmış olsa da dünya için nispeten bir nefes alma ve toparlanma fırsatı sunmuştur. Ne var ki, kendi aralarındaki rekabette yenilemeyen büyük devletlerin ihtirasları kısa süre sonra Avrupa'yı çok daha yıkıcı bir savaşa sürükler. Almanya'nın, özellikle iki büyük sömürgeci devleti olan İngiltere ve Fransa aleyhinde yeniden yükselişiyle patlak veren II. Dünya Savaşı, Batı dışı dünya üzerindeki baskıyı daha da hafifletir ve onlara modernleşme yolunda atılım imkânları sunar. Savaş sonunda Almanya yenilir (1945). Bu sefer de SSCB ile Batı sistemi arasındaki çelişki sürece yeni bir boyut katar. Bağımsızlıkçı fikirlerin yaygın olduğu bu dönemde İslâm dünyasında hâkim ekonomi düşüncesi devletçiliğin ağır bastığı karma ekonomidir. Hatta Müslüman düşünürler tarafından İslâm'ın, toplumcu/kamusal bir ekonomi modeli öngördüğü yönünde felsefi tezler

geliştirilir.<sup>1</sup> Ancak (NATO'yu belirleyen) İngiliz – Amerikan eksenli Batı sistemi<sup>2</sup>, SSCB ile mücadelesinin sonuçlarına ilişkin sinyalleri 60'lı yıllarda alır.<sup>3</sup> 70'li yıllarda sürecin SSCB'yi çöküşe götüreceği kesinleşir ve Batı sermayesi geleceği planlamak için çoktan harekete geçmiştir. 80'li yıllarda yeniden dünya genelinde “serbest piyasa” söylemi yaygınlaştırılır. Dönemin “antikomünist” propaganda dilinde komünist fikirlere meşruiyet sağlayacak her türlü yönelimi mahkûm etmek adına Batılı kavramlar kategorik olarak reddedilmiştir.

Ancak Soğuk Savaş sonrası bir “komünizm tehlikesi” kalmadığına göre İslâm'ın Batılı fikirlerle ilişkilendirilmesinde sakınca görülmez; aslında “liberalizm”, hatta “kapitalizm” ile uyuşturduğu yönünde söylemler duyulur<sup>4</sup> ve bu durum muhafazakâr çevrelerden sempati bile görür. Toplumsal hafızada kapitalizmin ahlakî meşruiyetine ilişkin felsefi - tarihsel bilgi olmamasının rahatlığıyla kapitalizme “ahlak” yakıştırılarak<sup>5</sup> “kapitalizmin İslâm'ın eseri olduğu” dahi iddia edilir.<sup>6</sup> Ancak işin doğrusu bu iddiaların aslı, İslâm'ın gerçekten kapitalizmle uzlaşabilir olduğundan çok Türkiye'de 28 Şubat ile muhafazakârlara, dünya genelinde ise özellikle 11 Eylül sonrası İslâm dünyasına dönük baskılar üzerinden liberallerin dindar-Müslüman kitleleri konsolide etme ve kendilerini gerçekleştirme çabasından ibarettir. Dolayısıyla “İslâm ve liberalizmi”, “İslâm ve kapitalizm” adı altında üretilen “sentez” literatür felsefi çözümlere değil, uluslararası konjonktürel angajmanlara, zorlamalara dayanır. Bu literatürde öncü sayılabilecek Mustafa Erdoğan kendisi de bu zorlamanın neden olduğu anakronizmin farkında olsa gerektir ki, *İslâm ve Liberalizm* denemesinde bir anlamda yaptığı işin dindarlara “başlangıç noktası sunmak” olduğunu dile getirerek söz konusu sorunları aşma işini dindarların kendilerine havale eder. Bize göre İslâm ve kapitalizm arasında olması gereken ilişkiyi tespit için stratejik kurgulardan öte felsefi-tarihsel çözümlere gitmek gereklidir.

### 1. Paranın Tarihi ve Kapitalizm

Altına atfedilen “manevî” değer maddiyata tahvili ve bir mübadele aracına dönüşmesi kadim zamanlara kadar gider. Ancak tam olarak bir “para” adını almasına ilişkin bulgular en eski MÖ 7. yy. Batı Anadolu'ya işaret etmektedir.<sup>7</sup> Doğada az

\* Dr. Öğretim Üyeleri, Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Kelam Ana bilim Dalı, e-posta: e.cesur@alparslan.edu.tr, Orcid: 0000-0003-3915-8780. a.arca@alparslan.edu.tr, Orcid: 0000-0003-3064-9647

<sup>1</sup> Bk. Mustafa es-Sıbâî, *İştirakiyyetu'l-İslâm* (Kahire: ed-Dârul Kavmiyye, 1960), 6. (Türkçeye 1974'te çevrilerek Hareket Yayınları tarafından *İslâm Sosyalizmi* adıyla yayınlandı).

<sup>2</sup> Bk. Daniele Ganser, *NATO'nun Gizli Orduları*, çev. Gülşah Karadağ (İstanbul: Griffin Yayınları, 2012), 23.

<sup>3</sup> Daniel Bell, *İdeolojinin Sonu*, çev. Volkan Hacıoğlu (Ankara: Sentez Yayınları, 2013), 307.

<sup>4</sup> Mustafa Erdoğan, *İslâm ve Liberalizm* (Ankara: Liberte Yayınları, 1999), 25.

<sup>5</sup> Murat Çizakça-Mustafa Akyol, *Ahlaki Kapitalizm, İslâm'ın Unutulan Ekonomik Modeli*, (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2012), 74.

<sup>6</sup> Benedikt Koehler, *İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, çev. İsmail Kurun (Ankara: Liberte Yayınları, 2016), 219.

<sup>7</sup> Paul Einzig, *Primitive Money* (Oxford: Pergamon Press, 1966), 218.

bulunması, dolayısıyla “enflasyona” kolayca imkân vermemesi, oksitlenmemesi, işlemedeki kolaylık gibi nedenlerle altın adeta “para olsun” için yaratılmış bir madendir. Öyle ki, İslâm âlimleri altın ve gümüşün “yaratılıştan para” (ثمن - النقود الخلقية) (بأصلا الخلقة) olduğunu ifade ederler.<sup>8</sup> Toplumsal hayattaki işlevi düşünüldüğünde para kullanımı, tarihe damgasını vurmuş pek çok icattan daha önemli bir gelişmedir. Para sayesinde metalaşan insan emeği kişinin kendisinden bağımsızlaşarak dışsal bir görünüm kazanmış, kolaylıkla alınıp satılabilir, hatta biriktirebilir hale gelmiştir. Ön Asya devamı uygarlıklarda parasal ekonomi daha Roma İmparatorluğunda ciddi bir yaygınlık kazanmıştır.<sup>9</sup> Ancak paranın “kapitalizm” anlamında tüm bir toplumsal düzeni belirler hale gelmesi o kadar da kolay olmayacaktır. Kavimler göçüyle Avrupa genelinde olduğu gibi kapitalizmin doğum yeri addedilecek İtalya’da da parasal ekonomi ciddi şekilde geriler, adeta mübadele usulüne dönülür.<sup>10</sup> Parasal sistem ancak 9. yy.da yeniden toparlanır. Zamanla daha da artan ticaretle altın ve gümüşe duyulan ihtiyaç insanları farklı arayışlara iter. Yapılan coğrafi keşiflerde, parasal ekonominin değerli maden ihtiyacı önemli rol oynar.

Braudel’in tespitlerine göre modern kapitalizmin tarihi 12. yy.a kadar gider. Kavrama daha o tarihlerde faizcilik–tefecilik gibi negatif anlam yüklüdür.<sup>11</sup> Kapitalizmin gelişiminde İtalyan şehir cumhuriyetlerinin önemli bir rolü olacaktır.<sup>12</sup> Binlerce yıl değerli madenlerle sınırlı olan “para”, 15. yy.dan başlayarak kâğıt paranın kullanımıyla yeni bir anlam kazanır. Ancak merkezî otorite boşluğunda kendine has iç dinamikler bir yandan da Avrupa’da modern anlamıyla bir *aydın sınıf* oluşumuna imkân verir ve yeni gelişmeler ışığında o zamana kadar geçerli dünya algısı sorgulanır. Bu süreçte *reform* hareketleri de önemli bir rol oynar. Reformda çelişkileri kıta Avrupa’sına göre çok daha ileriye taşıyan (Anglikanizm), daha pragmatist hareket eden İngiltere, bilimsel gelişmeleri içselleştirmede de çok daha hızlıdır. Bütün bir evren algısı ile birlikte maddî dünya ile değişen ilişki tekniği de daha üst bir aşamaya taşır. İngiltere’de yeni icatlar ekonomi politiği *yağma* ve *haraç* ekonomisinden<sup>13</sup> üretim ekonomisine taşır. Böylece sömürgecilik de nitelik değiştirerek hammadde arayışına dönüşür. Makine sayesinde sömürgelerinden elde ettiği hammaddeyle tarihte görülmemiş bir üretim artışı kaydeden İngiltere karşısında dünyanın geri kalanı pazar durumuna düşer. Tehlikeyi gören kıta Avrupa’sı İngiliz mallarına karşı korumacı ekonomi (merkantilizm) uygular. İşin doğrusu İngiltere’nin kendisi de sanayileşme öncesinde iç pazarını korumak için merkantilist politikaları benimsemiştir. Fakat sanayileşmeyle birlikte artık karşısında bir

<sup>8</sup> Muhammed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru’l Fikr, 1989), XIV/14.

<sup>9</sup> Jonathan Williams Catherine Eagleton, *Paranın Tarihi*, çev. Fadime Kâhya (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 60.

<sup>10</sup> Williams-Eagleton, *Paranın Tarihi*, 76.

<sup>11</sup> Fernand Braudel, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, çev. Mustafa Özel (İstanbul: Ağaç Yayınları, 1991), 134.

<sup>12</sup> Halil İnalçık, *Şair ve Patron* (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2015), 12.

<sup>13</sup> Alexander Anievas - Kerem Nişancıoğlu, *Batı’nın Egemenliği Nasıl Kuruldu?*, çev. Çağdaş Sümer (İstanbul: Yordam Kitap, 2020), 150.

rekabet gücü olmadığı için dünyaya korumacı ekonominin zararlarından söz etmeye başlar. Bunlar, iktisadı bir “bilim” haline getiren ilk tartışmalardır. Ekonomi politik, Adam Smith'ten çok önce çalışılmıştır. Ancak ilk kez onun *Milletlerin Zenginliği* kitabıyla (1776) bağımsız bir “bilim dalı” haline geldiği kabul edilir.<sup>14</sup>

## 2. Kapitalizmin Metafiziği: “Görünmez El”

Adam Smith (ö. 1790), Kıta Avrupa'sının korumacı tutumuna karşı korumacılığın zenginleşmeyi engellediği iddiasındadır. Aslında Smith, teknik gelişmelerin sağladığı “üretim” sayesinde İngiltere'nin yakaladığı avantajın devamının, diğer ülkelerin “pazar” durumunda kalmalarına bağlı olduğunu farkındadır. Öte yandan sanayinin diğer ülkelerde de yaygınlaşması malların ucuzlamasına yol açacaktır. İngiltere'de tekniğin bilgisi bir sır olarak saklanmaya çalışılırken bir yandan da dünyanın ekonomik korumacılıktan, yabancı mallara yüksek gümrük vergisi uygulamaktan uzak durması teklif edilir.

Devletin piyasaya müdahalesinin yanlış olduğunu iddia eden Smith, piyasanın bir “görünmez el” (invisible hand)<sup>15</sup> tarafından “doğal” bir şekilde düzenlendiğini savunur.<sup>16</sup> Aslında Orta Çağ ve öncesinde dünyanın her yerinde geçerli olan olayları “metafizik – okült güçlere” atfetmek Avrupa'da da oldukça güçlüdür ve ticarî işler de bu kapsamaktadır.<sup>17</sup> Nitekim daha çok ekonomiye ilişkin görüşleri ile tanınan Adam Smith de astroloji ve okültizm konularına hayli ilgilidir.<sup>18</sup> Onun tüm sistemini üzerine kurduğu “görünmez el” metaforu da *astrolojiden* alınmış olup ekonomi ile ilgili metinlerinden önce “Astroloji Tarihi” adlı makalesinde geçer. İnsanların doğa olaylarını iblislere, cadılara, cinlere, perilere, tanrıların lütuf ya da hoşnutsuzluklarına atfettiğine dikkat çeken Smith, özellikle sıra dışı ve karışık görünen olayların açıklamasını şu şekilde yapar:

“Doğası gereği, ateş yakar, su canlandırır; ağır şeyler düşer ve hafif nesnelere yukarı doğru hareket edebilir. Jüpiter'in *görünmez eli* (invisible hand) bu konularda gündeme getirilmemiştir. Ancak, gök gürültüsü ve yıldırım, fırtınalar ve güneş ışığı gibi daha düzensiz şeyler onun takdirine ya da öfkesine bağlanmıştır.”<sup>19</sup>

Okültist inanışlara zemin teşkil eden eski kozmolojiye son veren Newton fiziğinin yeni açıklandığı (1687) bir sırada anlaşılan Adam Smith bu sefer de *Kütle Çekim Yasası* üzerinden bir “okültist etki” çıkarmaya çalışır. Buna göre olaylar gökkürelerinin

<sup>14</sup> Richard B. McKenzie, *Predictably Rational? In Search of Defenses for Rational Behavior in Economics* (Heidelberg: Springer Verlag, 2010), 35.

<sup>15</sup> Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (Philadelphia: Anthony Finley, 1817), 296.

<sup>16</sup> Bk Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, 6. Baskı (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 762.

<sup>17</sup> Bk. Benedictus Spinoza, *Teolojik – Politik İnceleme*, çev. Cemal Bâli Akal – Reyda Ergün (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2021), 55.

<sup>18</sup> Vinoth Ramachandra, *Gods That Fail* (Eugene, OR: Wipf & Stock, 2016), 106.

<sup>19</sup> Adam Smith, *Essays on Philosophical Subjects* (London: Printed for T. Cadell and W. Davies, 1795), 25.

“görülme yen eli” (çekim gücü) yordamıyla yürütölmekte ve “doğal bir düzen” işleyip gitmektedir. Bu doğa algısı üzerine kurulu toplumsal yapıda ekonomik ilişkiler de bu “metafizik organizasyonun” dışında olamaz. O halde nasıl doğada “düzensiz” gibi görünen olaylardan nihayetinde pekâlâ bir “düzen” çıkıyor ve hayat devam ediyorsa ekonomi konusunda da durum böyle olacaktır. Okültizmi ekonomiye taşıyan Smith’e göre yapılması gereken piyasayı kendi “doğal” haline bırakmaktır. “Jüpiter’in” görünmez eli pazarda her ürüne gerçek değerini takdir edecektir. Bu takdir için insanların yapması gereken sadece “çıkarlarının”, “ihtiraslarının” peşinden gitmektir. Bu kavramlar her ne kadar ahlaksal açıdan olumsuz bilinse de Smith’e göre böyle düşünmek yanlıştır. Gerçekte zenginler tümüyle kendi çıkarları doğrultusunda “doğal olarak bencilce” (their natural selfishness) ve açgözlü (rapacity) davranıyor olsalar da “görünmez el” tarafından farkında bile olmadan yönlendirilerek genelin menfaati için iş yapmış olurlar. Onların çabaları nihayetinde toplumun genelinin menfaatinedir. Anlaşılabacağı üzere her şey doğal ve olması gerektiği gibi işlemektedir:

Böylece istemeden, bilmeden toplumun çıkarlarını ilerletir ve türlerin çoğalması için imkân sunarlar. Takdir-i ilahî (providence divided) dünyayı birkaç efendiye böldüğünde, paylaşımından dışlanmış gibi görünenleri ne unuttu ne de terk etti. Bunlar da o efendilerin ürettiği her şeyden paylarına düşeni alırlar. İnsan hayatına gerçek mutluluğu veren şeylere ulaşmak bakımından, onlar kendilerinden çok daha üstün görünenlerden hiçbir şekilde aşağı değildirlir. Beden ve gönül rahatlığı içinde, hayatın tüm farklı kademeleri [toplumsal sınıfları] neredeyse bir seviyededir ve yolun kenarında güneşlenen dilenci, kralların uğruna savaştığı güvenliğe sahiptir.<sup>20</sup>

Görüldüğü gibi Smith’e kulak verince insanın tefecilere, faiz lobilerine, menfaatleri hiçbir ahlak kuralı tanımayan kapitalist efendilere ancak minnettarlık duyması gerekmektedir. Aynı mantık uyarınca başka milletlere, haklarının bu piyasayı belirleyenlerce, kendilerinden bile daha çok düşünüldüğü edasıyla tavsiyelerde bulunan Smith, bu *görünmez el* sayesinde İngilizlerin ticarî üstünlüklerinin başka uluslar tarafından aleyhlerine görülmemesi gerektiğini, aksine onların bundan menfaat sağlayacaklarını iddia eder:

“Gerçekte kendisi sanayici olan bir zengin aynı işle uğraşanların hepsi için çok tehlikeli bir komşudur. Gelgelelim o semtte yaşayan diğer herkes yani çoğunluk onun masraflarının kendilerine sağladığı mükemmel pazardan yararlanır. Onun aynı işte uğraşan daha yoksul sanayicilere göre ucuza satış yapmasından bile kâr ederler. Bunun gibi zengin bir milletin sanayicileri, komşularının sanayicilerine kuşkusuz pek tehlikeli rakip olabilir. Bununla birlikte bu aynı rekabet bir yandan da böyle bir milletin [İngilizler] yaptığı büyük masrafın kendilerine başka her şekilde sağladığı mükemmel pazardan çok kâr eden büyük halk topluluğu için faydalıdır.”<sup>21</sup>

20 Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 296.

21 Smith, *Milletlerin Zenginliği*, 531.



Bu menfaatin temini için ise ülkeler sınırlarını İngiliz mallarına açmalıdır. Smith, İngiltere ve Fransa arasındaki ticaretin, korumacılık yüzünden karşılıklı temin edebilecekleri faydadan mahrum kaldığını iddia eder. Ancak İngiltere'deki süreci okuma konusunda güçlük çekmeyen Fransa ve diğer Avrupa ülkeleri bu propagandayı dikkate almaz ve kendi merkantilist politikalarını sürdürürler. Ucuz İngiliz mallarına karşı iç pazarlarını yüksek gümrük duvarlarıyla korumaya alan Avrupa ülkeleri bir yandan kendi teknik bilgilerini ilerletme, bir yandan da teknoloji casusluğu yoluyla İngiltere'den teknik bilgileri çalma ve kendi sanayileşmelerini gerçekleştirme yoluna giderler.<sup>22</sup> Böylece çok geçmeden Avrupa'da sanayileşmiş ülke sayısı artar. Fakat Avrupa kültür havzasına yabancı Osmanlı ülkesinde tüm bu süreç takip edilemez. Askerî olarak 17. yy.da başlayan duraklamayı 18. yy.da gerileme dönemi takip eder. Özellikle Rusya karşısında alınan yenilgiler ve ardından gelen Mehmet Ali Paşa (Mısır) isyanı ekonomik olarak Osmanlı'yı İngilizlere bağımlı hale getirir.<sup>23</sup> Dış destek karşılığında İngilizlere tanınan gümrük serbestisi (Baltalimanı Antlaşması, 1838) Osmanlı'yı hızla iflasa sürükler ve imparatorluk I. Dünya Savaşı ile sonlanır.

Savaş sonrası İslâm dünyasında bağımsız ülke sayısı Türkiye, İran ve Afganistan ile sınırlıyken İngiltere ve Fransa'nın önce SSCB sonra Almanya ile yaşadıkları çatışma sömürgelerdeki tahakkümlerini gevşetmeye ve ülkelerin bağımsızlıklarını tanımaya zorlar. Üstelik bu ülkelerin bağımsızlık mücadeleleri süreci ve sonrasında SSCB'den destek görmeleri İslâm dünyasında kamusal ekonomi kuramlarının gelişmesine neden olur. Ne var ki, Soğuk Savaş sürecinde NATO destekli darbeler, türlü operasyonlar ve propaganda mekanizmalarıyla bu ülkelerin sanayileşmesi sürekli sabote edilir ve söz konusu ülkelerde bir türlü istikrar sağlanamaz. 70'lerde Batı sistemi ile rekabetin SSCB aleyhine seyrettiği kesinleşir. Böylece Batı sisteminde SSCB sonrası dünya için hazırlıklar başlar. 80'lerin başında neoliberal propagandaya hız verilir. Soğuk Savaş sonrası dünya düzeninin, "İdeolojilerin çöktüğü" ve "medeniyetler çatışması" konseptine göre kurgulanması, dinlere de yeni bir misyon yükler.<sup>24</sup> Soğuk Savaş süreci boyunca toplumcu fikirlerle (sosyalizm) kurulan ilişkiyi reddetme adına tüm "Batılı fikirler" (ideolojiler) kategorik olarak reddedilmişti. Ancak yeni dönemde İslâm ile liberalizm, hatta "kapitalizm" arasında ilişki kurulmaya dönük bir söylem gelişir. Öyle ki, doğal olarak süreci İslâm dünyasından çok daha hızlı gören İngiltere gibi Batılı ülkeler Müslümanların yoğun ilgi göstereceği "kar payı" bankacılık sistemi vb. konularda çoğu Müslüman ülkeden bile önde giderler.<sup>25</sup> 2000'lere gelindiğinde kapitalizmin aslında İslâm'a çok da yabancı olmadığı, hatta Hz. Peygamber'in ticaretle iştigal etmesinden, İslâm'ın kapitalizmi öngördüğü dahi iddia edilir.<sup>26</sup> Doğrusu İslâmî kaynaklarda bu

22 Bk. John R. Harris, *Industrial Espionage and Technology Transfer*, (London: Routledge, 2017), 425.

23 Bk. Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 129.

24 Bk. Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969), 5-27.

25 Bk. Mustafa Yıldırım, *İşletme Finansının Küreselleşmesi* (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2010), 57.

26 Koehler, *İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, 11.

iddiaları, hatta Adam Smith'in "görünmez el" metaforunu destekleyen bir iktisat düşüncesi de yok değildir.

### 3. Fiyatları Kim Belirler?

Servetin topluma sirayet etmeden belli ellerde toplanmasına kaşı çıkan Kur'an'dan<sup>27</sup> "kapitalist" fikirler çıkarmak pek olası görünmese de hadis literatüründe bu tavrı destekleyen rivayetler dikkat çekmektedir. Söz konusu rivayetlerde, İslâm tarihinde de "serbest piyasacı" ve "kamusalci" iki tavrın belli oranda karşı karşıya geldiği anlaşılmaktadır. Bu türden bir rivayete göre insanlar Hz. Peygamber'e gelir ve fiyatlara "narh" koymasını; satıcıların fiyatları keyfi olarak arttırmalarını engellemek için resmi "fiyat sınırlaması" yapmasını isterler. Hz. Peygamber bu talebi geri çevirerek şöyle der: *"Fiyatları Allah yükseltir ve indirir. Rızkı veren, artırıp eksilten O'dur. Ben ise, Allah'a kavuştuğumda hiç kimsenin benden kan ya da mal hususunda hak talebinde bulunmamasını dilerim."*<sup>28</sup> Anlaşılacağı üzere burada açıkça Adam Smith'in sözünü ettiği "görünmez el" ile örtüşen bir gizil etkiden söz edilmektedir. Nitekim kimi âlimlerin, fiyatların arttırılıp azaltılışının Allah tarafından nasıl gerçekleştirildiğine ilişkin izahta bir sebep – sonuç mantığından uzak durmaya çalıştıkları görülmektedir.<sup>29</sup> Bunun gibi, liberal çevreler tarafından da İslâm açısından fiyatların belirlenmesinin, tam olarak Smith'in "görünmez el" kuramına uygun olduğu düşünülmüş ve İslâm'ın kapitalist bir ekonomi düşüncesini muhtevi olduğu iddia edilmiştir.<sup>30</sup>

Ancak herkes bilmektedir ki, etiketlerin üzerindeki fiyatları "yazan el" insan elidir. Toplumsal hayatın karmaşıklığı, olayların belirsiz bir şekilde işlediği ya da son tahlilde insanî bir olgu ile karşı karşıya olmadığımız anlamına gelmez. Toplumsal bir faaliyet olarak ekonomi de insan ediminin dışında değildir. Buna göre ekonomiye devlet müdahalesine karşı çıkmak, sahip oldukları sermaye gücüyle piyasayı menfaatleri doğrultusunda şekillendiren odaklar karşısında toplumu çaresizliğe terk etmektir. İşin doğrusu Smith'in sözünü ettiği "görünmez el" öyle metafizik bir güç değil, oldukça somuttur. Sahip olduğu finans kapital sayesinde dünya ekonomisine yön veren karanlık yapıların elidir.

Bu yapıların en bilinenleri olan ve İngiltere'nin sömürge imparatorluğuna dönüştüğü yıllarda (1717) kurulup yayılan mason örgütlenmelerinin, üzerlerindeki okültist hurafeler kaldırıldığında ülkelerin ekonomilerini kontrol etmeye çalışan uluslararası çıkar organizasyonları oldukları görülmektedir.<sup>31</sup> Bu yapıların sahip oldukları sermaye gücüyle dünyayı kendi menfaatleri doğrultusunda şekillendirmeye

27 El-Haşr, 59/7.

28 Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1999), "Kitabu'l-Büyû", 51 (Hadis No: 3451).

29 Bk. Arif Yıldırım, "Kelim Açısından Fiyatların Yükselişi ve Düşüşü", *EKEV Akademi Dergisi* 1/2 (Mayıs 1998), 149.

30 Çizakça-Akyol, *Ahlaki Kapitalizm, İslâm'ın Unutulan Ekonomik Modeli*, 15.

31 Bk. Paul Naudon, *Tarihte ve Günümüzde Masonluk*, çev. Samih Tiryakioğlu (İstanbul: Varlık Yayınları, 1968), 46.



çalıştıkları artık bir sır olmaktan çıkmıştır. Propaganda mekanizmalarıyla insanların metafizik eğilimlerini okültist hurafelere yönlendiren bu organizasyonların gizem kültürünün, kötücül varlıklara ilahlık atfeden cahiliye dönemi okültizmi gibi satanist olması tesadüf değildir.<sup>32</sup> Dünyanın hemen her yerinde görülen ve insan hayatının metafizik varlıklar tarafından gizil bir şekilde belirlendiği fikrini vaz eden bu inanış fal kültürünün de temelini oluşturur. Pazarı kontrol eden çıkar çevrelerinin faaliyetlerini (Smith'in dediği gibi) “doğal olarak” gizli-kapaklı yürütüyor olmaları, meydana gelen fahiş fiyat artışlarının, bilinen sebeplerin ötesinde “insan dışı” (gizil / metafizik) bir güç tarafından gerçekleştirildiği anlamına gelmez. Ne var ki, özellikle gümüş dünyasında toplumsal ilişkilerin vardığı karmaşa adeta eski hurafelerin yeniden hayat bulmasına imkân vermiş, insanlar gelişmeleri *The Economist* dergisinin “kapak falından” öğrenir olmuştur.

#### **4. İslâm Kelamında Fiyatların Belirlenmesi Meselesi**

Emtia fiyatlarının artıp eksilmesine etki edenin kim olduğu konusunda kelim ekolleri arasında farklı görüşler ortaya konulmuştur. Bu konu genel olarak kaza ve kader ile ilgisi esas alınarak izah edilmeye çalışılmıştır. Ancak meselenin kaza ve kader bağlamında ele alınması başka problemlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Fiyatların belirlenmesi, yükselip düşmesi direk olarak Allah'ın fiili, müdahalesi ile mi olmaktadır, yoksa eşyanın fiyatını belirleyen insan mıdır? Bir malın değerlendirilip ucuzlamasında Allah'ın ya da insanın nasıl bir etkisi söz konusudur? Gibi sorulara cevap olarak Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile kendi doktrinlerinden hareketle cevaplar bulmaya çalışmışlardır.

##### **4.1. Ehl-i Sünnet'e Göre Eşya Fiyatlarının Belirlenmesi**

Hz. Peygamber'den nakledilen "*Fiyatları Allah yükseltir ve indirir. Rızkı veren, artırıp eksilten O'dur...*"<sup>33</sup> Şeklindeki rivayet hadis kaynaklarında yer aldığı için bazı Ehl-i Sünnet âlimleri fiyatlar hakkında kendi görüşlerini ortaya koyma gereği duymuşlardır. İbn Furek (ö. 1015) *Makalatü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ârî* adlı eserinde Eş'ârî'nin (ö. 936) bu konu hakkındaki düşüncelerini zikretmiştir. İbn Furek'in aktardığına göre Eş'ârî, fiyatların artması ve eksilmesini Allah'ın takdirine bağlamıştır. Ona göre Allah kalplerde malların edimine karşı bir istek uyandırmak veya malların yokluğundan dolayı insanlarda korkuyu yaratmak suretiyle fiyatların artmasına, kalplerdeki isteği ve korkuyu kaldırmak suretiyle de fiyatların düşmesine direk etki eder. Dolayısıyla fiyatları belirleyen Allah'ın kendisidir. Çünkü insanların kalplerine (mal ile ilgili) arzu ve korkuyu ilka eden sadece Allah'tır. Bazen bu arzu ve korkuyu bir sebep olmaksızın insanda yaratabildiği gibi mallara el koyan, baskı yapan ve halkı korkutan bir sultan sebebiyle de

<sup>32</sup> Bk. Ahmet Güç, *Satanizm, Şeytana Tapınmanın Yeni Adı* (Ankara: DİB Yayınları, 2004), 99.

<sup>33</sup> Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1999), "Kitabu'l Büyû", 51 (Hadis No: 3451).

fiyatlarının yükselmesine dolaylı olarak etki edebilir.<sup>34</sup> Fiyatların artması hakkında Eş'ârî'den sonra Bâkillânî (ö. 1013) de *Kitabu't-Temhid* adlı eserinde kendi görüşünü bizlere aktarmıştır.

Ancak Bâkillânî, Eş'ârî'nin söyleminden farklı bir anlayış sunmamıştır. Bilakis Eş'ârî'nin bu konudaki düşüncesini daha kapsamlı bir şekilde izah etme yolunu tercih etmiştir. Bâkillânî, fiyatların yükselmesi ve düşmesi kimin tarafındandır? Sorusuna “*İnsanlarda malların satın alınmasına dair istekleri ve malları stoklayıp satmama/karaborsacılık gibi çeşitli sebepleri yaratan Allah'tır. Yoksa fiyat yüksekliği veya düşüklüğü malın azlığı ya da çokluğundan kaynaklı değildir*” diyerek meseleyi tamamıyla Allah'ın takdirine bağlar. Ona göre, Allah tarafından mahlûkat gıdalara muhtaç bir şekilde yaratılmıştır. Şayet yaratıklar gıda maddelerine ihtiyaç duymasalardı onlara değer vermez, onları elde etmeyi düşünmezlerdi. Bu durum ise fiyatların yükselmesi ya da azalmasına etki eden başka bir sebeptir. “Sultanlar bir kale halkını veya bir beldeyi kuşatıp dışarıdan onlara yiyecek ulaşmasını kısıtladığında, kuşatılan halkın ellerinde bulunan malların azalmasından dolayı fiyatlar yükselmez mi? Böylesi bir durumda da *sultanlar fiyatları yükseltti* denilmesi daha uygun olmaz mı?” Sorusunu ele alan Bâkillânî, bu türden kaynaklanan fiyat artışlarının muhasarayı yapan sultanlara izafe edilmesinin mecaz yoluyla olduğunu söylemiştir. Nasıl ki, “*sultan onları aç bıraktı, onlara zarar verdi onları kuşatarak öldürdü*” denildiğinde aç bırakmanın, zarar vermenin ve öldürmenin gerçek faili sultanın kendisi değilse yani bu fiillerin gerçek faili Allah ise buradaki ifade de aynı durum söz konusudur. Dolayısıyla ölümün ve helakin gerçek faili Allah olup sultana nisbeti mecazi olmaktadır.<sup>35</sup> “*Sultanın yaptığı kuşatma fiilinden dolayı fiyat artışının olması gerekir. Çünkü sultan bu fiili işlememiş olsaydı pahalılık olmayacaktı*” itirazını değerlendiren Bâkillânî, durumun bu itirazı ileri sürenlerin zannettiği gibi olmadığını belirtir. Onun ifadesine göre insanlar tabiat olarak yeme ve içmeye muhtaç olarak yaratılmışlardır. Eğer insanlar yeme ve içmeye muhtaç bir şekilde yaratılmış olmasalardı onların yeme ve içmeleri sebebiyle fiyatlarda artış olmayacaktı. Bu da şunu göstermektedir ki, fiyat artışı insanı bu tabiatta gıdalara muhtaç yaratan yaratıcının fiilidir. İnsanın gıdaya ihtiyacı söz konusu olmadığında ise fiyat artışından söz edilemez.<sup>36</sup>

Bâkillânî, düşüncesinin doğruluğunu destekleme adına kuşatmayı yapan sultanın fiilinden kaynaklı olarak insanların ölümlerini veya kuşatmayı kaldırıp insanlara yiyecek verdiği takdirde yaşamalarını örnek olarak verir. Bu durumda ölümü ve yaşamayı yaratma fiilinin sultana ait olması gerektiğini, hâlbuki gerçekte her iki fiilin de sahibinin

34 İbn Furek, Muhammed b. el-Hasan, *Makalatu's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ârî*, thk. Ahmed Abdurahim Sayih, (Kahire, Mektebetu's-Sikafetu'd-Diniyye, 2006), 139; Arif Yıldırım, Kalam Açısından Fiyatların Yükselişi ve Düşüşü, *Ekev Akademi Dergisi*, 1/2, Mayıs 1998, 147-160.

35 Bâkillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *Kitabu temhidi'l-evail ve telhisu'l-delail*, (Lübnan: Muessesetu'l-kutubi's-sikafiyye, 2. Baskı, 2016), 372-373; Yıldırım, Kalam Açısından Fiyatların Yükselişi ve Düşüşü, *Ekev Akademi Dergisi*, 1/2, Mayıs 1998, 147-160.

36 Bâkillânî, *Kitabu't temhid*, 373.

Allah olduğunu söyledikten sonra iktisadi hayatın gerçek düzenleyicisinin Allah olduğunu ön planda gözükenin ise insan olduğunu savunur.<sup>37</sup> Bâkillânî, iktisadi hayatı kaza ve kadar çerçevesinde ele almış, öncelikle insanın biyolojik yapısıyla eşyanın fiyatlarının belirlenmesi arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmıştır. Sonrasında ise insanda mevcut kuvveler olan arzu ve istek duygularının bu biyolojik yapıyla ilgisini belirtmiştir. Buna göre Allah'ın takdirine göre insanın fitratına yerleştirilen ihtiyaç ve istek hisleri Bâkillânî'nin iktisat anlayışının temelini oluşturmaktadır.<sup>38</sup>

Cüveynî (ö. 1085) ve Teftâzânî (ö. 1390) gibi Ehl-i Sünnet âlimleri de eşya fiyatlarının Allah'ın hükmüne göre cereyan ettiğini, fiyatların gerçek belirleyicisinin Allah olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre fiyatların belirlenmesi insanın müdahalesinin bulunmadığı bolluk, kıtlık ve dolaylı olarak onun iktisabına giren emek, kullanılan araç, gereç, eşyaya duydukları talebin azlığı veya çokluğu gibi çeşitli sebeplere bağlıdır. Kulun iradesinin ve iktisabının taalluk ettiği şeyler gerçekte Allah'ın fiilidir. Zira gerçek fail insan değil Allah'tır. Bu sebeple fiyatları belirleyen insan değil Allah Teâlâdır.<sup>39</sup>

#### **4.2. Mu'tezile'ye Göre Eşya Fiyatlarının Belirlenmesi**

Mu'tezile'ye göre eşya fiyatlarının artıp eksilmesi bazen Allah'tan bazen de sultandan/insandan kaynaklanmaktadır. Allah tarafından olan, bir gıdayı azaltması veya ona muhtaç olanların ihtiyacını çoğaltmasıdır ki (talep çokluğu) bu durum fiyat artışına sebebiyet verir, bir gıdayı çoğaltması ve ona muhtaç olanların ihtiyacını azaltması (talep azalması) ise fiyat düşüklüğüne neden olur. Sultan tarafından olana gelince onun halkını sadece belirlenen miktarla satmakla (narh) mükellef tutmasıdır.<sup>40</sup> Allah'ın direk takdiriyle/belirlemesiyle fiyatların eksilmesi, belli bir vakit belli bir şeyi çoğaltması sebebiyle o şeyin çok olması veya yarattığı bazı durumlar sebebiyle belli bir mala olan ihtiyacı azaltması, ya da salgın bir hastalığı/veba hastalığını yaratması dolayısıyla mallara duyulan ihtiyacın azalması yahut ilahi adet gereği indirdiği afet sebebiyle insanların veya onların dışındaki şeylerin helak olması gibi sebeplerden dolayı malların ucuzlamasıdır. Saydığımız tüm sebepleri yaratan Allah'tır dolayısıyla Allah'ın yarattığı

<sup>37</sup> Bâkillânî, *Kitabu't temhid*, 373; Şerafeddin Gölcük, *Bâkillânî ve İnsan Fiilleri*, (Ankara: TDV Diyanet Yayınları, 1997), 249.

<sup>38</sup> Gölcük, *Bâkillânî ve İnsan Fiilleri*, 249-250.

<sup>39</sup> Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh, *Kitabu'l-irşad ila Kevati'edille fi usûli'l-i'tikad*, thk. ve tlk. Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdulmu'nim Abdulhamid, (Mısır: Mektebetu Hancı, 1950), 367; Cüveynî, *Kitabu'l-İrşad, İnanç Esasları Klavuzu*, çev. Adnan Bülent Baloğlu, Sabri Yılmaz, Mehmet İlhan, Faruk Sancar, (Ankara: TDV Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 2016), 299; Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer, *Şerhu'l-Mekasid*, thk ve tlk. Abdurrahman Ümeyre, (Lübnan: Alemu'l-Kutub, 1998), 4/320.

<sup>40</sup> Kadî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan b. Abdilcebbâr el-Hemedanî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdulkerim Osman, (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1965), 788; Sefa Bardakçı, "Mezheplere Göre Hür İrade ve Fiyat İlişkisi." *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 3,1 (2010): 105-128.

şeyler O'na izafe edilir.<sup>41</sup>

Aynı şekilde Allah'ın, ihtiyaç duyulmakla birlikte insanların ellerindeki gıdaları/şeyleri çok olsa bile azaltması veya o şeylere ihtiyaç duyan nüfusu çoğaltması ya da insanların ihtiyaç ve isteklerini kuvvetlendirmesi yahut insanlara o şeyleri elde etmeyi terk etmekten korkmalarını gerektirecek bir durumu var etmesi ve bunların dışında başka sebepler yaratması dolayısıyla fiyatların yükselmesi Allah'a izafe edilir. Sonuç itibariyle eşyanın ucuzlaması veya pahalı olması Allah'ın yarattığı sebeplerden dolayı olmuşsa müsebbib Allah kabul edilir.<sup>42</sup> Eşyadaki ucuzluk bazı idarecilerin veya iyiliği emr kötülüğü nehy işlerini yürütenlerin güzel davranmaları neticesinde olmuşsa bunun müsebbibinin hem Allah hem de bu yöneticilerin olması imkânsız değildir. Çünkü yöneticilerin kimseye zarar gelmeyecek şekilde anlaşmalı olarak(satıcılarla anlaşarak) bir kısım ticaret mallarına halkın menfaati için fiyat koyması mümkündür. Aynı şekilde idarecilerin piyasada cari olan fiyatların halka haksızlık yapmaktan çekinmeyen bazı kesimlerce belirlendiğini yahut var olan bu durumun fakir kesimde ve diğerlerinde fesada/karışıklığa sebep olacağını görmesi durumunda ise tüccarları, belirlediği (düşük) bir fiyat üzerinden eşyaları satmaya zorlaması caizdir. Böylesi bir davranışın halk için faydalı olduğu aşikârdır.<sup>43</sup>

Fiyatların yükselmesine gelince o da bazı zalim kişilerin, insanların ellerindeki malları çeşitli vesilelerle azaltmaları veya bu gibi kişilerin arzularını gerçekleştirmek için fiyatları belirlemeye kalkışmaları yahut kendi stoklarını satabilmek için, başkalarının aynı malı satmasına engel olmak istemesi gibi sebeplerle malların fiyatının yükselmesi Allah'a değil, insanlara izafe edilmesi gerekir. Bu gibi davranışlarda bulunan kimselere rıza göstermek ve teslim olmak gerekmez. Bilakis böyle yapanları onaylamamak ve bir yolu olduğu takdirde bundan men etmek gerekir. Bu türden durumların ise Allah'a izafe edilmemesi gerekir. Çünkü rıza gösterilmemesi, terk edilmesi ve engellenmesi dinen caiz olan bir fiilin Allah'a izafe edilmesi uygun değildir. Yani Mu'tezile teklife konu olan fiilleri Allah'a nisbet etmez. Onlar emir ve yasağa konu olan fiilleri Allah'a değil kula nisbet ederler.<sup>44</sup> Eğer bu türden fiillerin Allah'a izafe edilmesi caiz olduğu takdirde insanları yasakladığı, vaidi ve korkutması ile işlemekten men ettiği ma'siyetleri de Allah'a izafe etmek caiz olur. Hâlbuki Allah kuluna yasakladığı kabih fiili, işlemekten münezzehtir. Mutezileye göre Allah'a kabih fiil nispet edilemez<sup>45</sup>

İnsanların menfaat/kazanç sağlamak üzere bir kısım mallara fiyat belirlemesi imkânsız değildir. Hatta böylesi bir davranış büyük bir zarara sebebiyet vermiyorsa güzel

41 Kadî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan b. Abdilcebbâr el-Hemedanî, *el-Muğnî, fi ebvabi'b-tevhid ve'l-'adl*, (Mısır: Muessesetu'l-Mısriyye'l-Amme, ts) XI/56-57.

42 Kadî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XI/57.

43 Kadî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XI/57.

44 Bayram Çınar, "İnsanın Ceza ve Mükâfatı Hak Ettiği Kuramının Teolojik Analizi: Mu'tezile'nin "İstihkak" Teorisi", *UMDE Dini Tetkikler Dergisi*, 4/1 (July 2021): 39-76.

45 Kadî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XI/58; Bayram Çınar, "Kalam Geleneğinde Kesb Teorisi". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 / 15, (January 2021): 129-148.

de karşılanmıştır. Mülk sahibinin mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunabilme yetkisine sahip olabileceğine binaen Mu'tezile serbest fiyat ekonomisinden yana tavır aldığını ima eder. Malın sahibi malını özel bir fiyatla satabileceği gibi, halka zarar vermemek kaydıyla satmayabilir de. Dolayısıyla bu durumdaki fiyat belirlemelerinin mal sahiplerine de Allah'a da izafe edilmesi imkânsız değildir. Çünkü Allah bunu onlara helal kılmış ve onları tek bir sebep/satış fiyatı üzerinde birleştirmiştir.<sup>46</sup> Mu'tezile'nin görüşlerini eserlerinden aktardığımız Kadî Abdülcebâr'ın (ö. 1025) verdiği bilgilerden anlıyoruz ki Mu'tezile fiyatların yükselmesi veya ucuzlamasını bazen Allah'a bazen de insana izafe etmektedir. Kıtık, doğal afetler gibi etkenlerden dolayı ürünlerin az olması sebebiyle fiyat yükselmesini ya da belli bir zamanda ürünün bolluğu sebebiyle fiyatının düşmesini Allah'a bağlarken İnsanların çeşitli sebeplerden dolayı stokçuluk, karaborsacılık yaptıkları veya insanları ihtiyaçları oldukları mallardan mahrum ettikleri zamanlarda fiyatların yükselmesini ise insana bağlamaktadır.

Kanaatimize göre fiyatların yükselmesi veya düşmesinde iki temel neden vardır. Bu nedenlerden birincisi tamamen Allah'ın irade, kaza, kader ve takdiriyle meydana gelen pahalılık veya ucuzluktur. Yağmurun yetersiz yağması veya hiç yağmaması neticesinde meydana gelen kuraklığın sebep olduğu ürünlerin azlığı veya şiddetli sıcaklardan dolayı ekinlerin yanması, sel, heyelan, fazla yağış ve aşırı dolu yağışından kaynaklı ürün eksikliğine bağlı olarak meydana gelen pahalılığın müsebbibi elbette ilahi takdirdir. Aynı şekilde mevsimin, ürünlerin yetişmesine elverişli geçmesi, yeterli miktarda yağmurun yağması ve insanların iktisap alanına girmeyen daha başka sebepler dolayısıyla ürünlerin çoğalması ve fiyatların düşmesi de yine Allah tarafındandır.

Fiyatların artıp eksilmesine etki eden diğer bir sebep ise insandır. İster devlet isterse mal sahipleri aracılığıyla olsun insanın irade ve iktisap alanına giren fiyat dalgalanmalarının sebebi insandır. Şehirlerin muhasara edilmesi, savaşların yapılması, yolların kesilmesi, tarım ürünlerinin ekilmemesi, gıda ve ticaret ürünlerinin üretilmemesi, ürünlerin satışlarına engel olunması, ürünlerin stoklanıp piyasaya sürülmemesi gibi durumlardan dolayı fiyatların yükselmesi veya ticarî ürünlerin ihtiyaçtan çok fazla üretimlerinin yapılması, piyasaya bol miktarda ürün girdisinin olması gibi hususlardan dolayı fiyatların düşmesinin nedeni de insandır. Burada şunu hemen belirtmek gerekir ki insanın iradî fiilleri alanına giren hususlar sebebiyle fiyat dalgalanmalarının insandan kaynaklanması onu dalgalanmaya etki eden fiillerin yaratıcısı konumuna getirmez. (Ehl-i Sünnet'e göre) fiilleri yaratan Allah'tır. Ancak fiili irade eden ve işleyen insandır. Dolayısıyla bu türden fiiller sebebiyle eşyada fiyatların yukarı veya aşağı doğru oynamasının sebebi insan olmaktadır.

##### **5. Hukûkullah, Kamusal Alan ve Serbest Piyasa**

Bilindiği üzere fıkıh usulünde kamu hukuku *Allah'ın hakkı (Hukûkullah)*

<sup>46</sup> Kadî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XI/58.



kapsamında değerlendirilir.<sup>47</sup> Modern dönemde pek çok İslâm düşünüründe olduğu gibi klasik dönemde de hukûkullah ile toplum arasında ilgi kurulmuştur. Hanefî usul bilgini Abdülazîz el-Buhârî (ö. 1330), Allah'a "hak" nispet edilmesinin, "Allah'ın bu haklardan fayda temin edeceği" şeklinde düşünülmemeyeceğini dile getirerek bununla kastın "kamu yararı" (النفع العام) odlüğünü dile getirir.<sup>48</sup> Böylece kimse kendisini Allah adına tek yetkili olarak görmez. Nitekim Kur'an'da Allah bir "halife" olarak Hz. Âdem'i yaratırken bu nitelik "cins isim" olarak Hz. Âdem şahsında tüm insanlığa şâmdir. Bu nedenle Hz. Ebubekir kendisine "Allah'ın halifesi" türünden hitabı reddetmiştir.<sup>49</sup> Zira Allah'ın halifesi olmak bir şahsa ya da zümreye indirgendiğinde buradan çok farklı anlamlar çıkar. Buna göre "hukûkullah" tabiri de "tanrının gölgesi" şeklinde bir şahıs, "tanrı tarafından seçilmiş soy" ya da özel bir "kan bağına" değil, bütün bir kamuya tekabül eder. Oysa yukarıda sözünü ettiğimiz gizemci-ökültist yapılar tam tersine; icat ettikleri türlü öğretilerle kendi kendilerine bir "seçkinlik" ve diğer insanlardan "ontolojik" farklılık miti ihdas etmişlerdir.

Bu iki farklı tanrı tasavvurunun iktisadî faaliyetlere yansımalarıyla iktisat felsefesi açısından da iki kavram karşı karşıya gelmektedir: *Kamusal alan* ve *serbest piyasa*. Hukûkullah kavramı çerçevesinde düşünüldüğünde aslında "serbest piyasa" kavramının bir gerçekliği yoktur. Serbestlik ancak "özel mülk" alanı (ev) içerisindeki faaliyetleri kapsar. Ev dışındaki alanların tümü, buna göre *piyasa* da *kamusal* alandır. Hatta paranın kendisi kamusal bir araçtır. Bu nedenle parasal faaliyetlerin yapıldığı pazarı/piyasayı, kamusal alan dışı haline getirmenin hukuksal meşruiyeti kurulamaz. Nitekim "piyasayı kendi haline bırakma" yönündeki rivayetlere karşın kamusal tavrın *usul* olduğu, tarihte bu şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Fiyatların aşırı arttığı zamanlarda toplumsal maslahat gözetilerek devlet piyasaya müdahale etmiş, temel gıda maddelerine narh koymuştur.<sup>50</sup> Yine bu usul gereği, bir beldede açlıktan ölen kişiden belde halkının tümünün mesul olacağı dile getirilmiştir. Bu mesuliyetin ifası ancak kamusal otoriteyle mümkün olur.

## 6. Kim Allah'a Borç Verebilir?

Devlet aygıtı ile kamu gerekli faaliyeti yürütür. Bu faaliyetlerden belki de en sık ve yaygın olanı, para sistemidir. Para basma, egemenliğin bir göstergesidir. Bu nedenle monarşilerde para basma yetkisinin hükümdara aitken<sup>51</sup> ulusal devletlerde bu yetki parlamentodan alınır ve sadece devlet para basma yetkisine sahiptir. Paranın kamusal doğası gereği gerçek anlamda mülkiyeti de devlete (kamuya) aittir. İnsanlar kamusal bir

47 Ali Bardakoğlu, "Hak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/ 142.

48 Abdülazîz bin Ahmed bin Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr alâ Usûli'l-Pezdevî* (Kahire: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 195.

49 Bayram Çınar, *Dinin Şekillendirdiği Siyasetten Siyasetin Şekillendirdiği Dine* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2021), 85.

50 Bk. Cengiz Kallek "Hisbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul TDV Yayınları, 1998), 18/137. Ayrıca bk. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 9.

51 Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi* (Bursa: Ekin Yayınları, 2011), 2/205.



hizmet olarak, paradan para kazanmak için değil, üretim ve her türlü alış - verişlerinde tebâdül aracı olarak parayı kullanırlar. Buna göre borç mekanizması da özü itibariyle kamusal ya da kamusal denetim altında bir faaliyet olmalıdır. Kur'an'da ihtiyaç sahibine borç vermek Allah'a borç vermek olarak tarif edilir: “Kim Allah'a güzel (karşılık beklemeden) bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder. Daraltan da genişleten de Allah'tır ve O'na döndürüleceksiniz.”<sup>52</sup> Allah'ın elbette “insanların parasına, borcuna” ihtiyacı yoktur. Abdülazîz el-Buhârî'nin dediği gibi burada da “Allah'a borç vermek”, kamunun sorumluluğundaki ihtiyaç sahiplerine borç vermektir. Girişimcileri desteklemek, zarurete düşenlerin sıkıntılarını giderecek borcu vermek kamunun görevi olup bu mekanizmaları oluşturmak da bu göreve dâhildir. Parasal faaliyetlerin doğası düşünüldüğünde, kamunun veremeyeceği borçları vermek olsa olsa “paradan para kazanma” maksatlı olup Kur'an'ın riba' dediği “tefecilik” türünden faaliyetlere girer. Bu nedenle Muhammed Hamidullah (ö.2002), yasaklanmış faizi bertaraf için kredi enstrümanının devletleştirilmesini önerir.<sup>53</sup>

### **7. Yasak Meyvenin Ekonomi-Politiği**

Kur'an'ın kapitalizm ile çelişkinin aslında varoluşsal temelleri vardır. Bilindiği üzere liberal iktisatçılar bir disiplin olarak *ekonominin*, “sınırlı kaynaklar karşısında sınırsız ihtiyaçların neden olduğu paylaşım sorunundan” doğduğunu iddia etmişlerdir.<sup>54</sup> Tanımdaki ahlaksal sorun fark edilmiş ve zamanla pek çok eleştiri yöneltilmiştir. Ancak tashihi konusunda bir mesafe alındığı da söylenemez. İnsanoğlunun yaratılış felsefesiyle ilişkili doğasından gelen ihtiraslarını ifade eden bu tarif elbette yeni bir durum tespiti değildir ve hatta Kur'an'ın aslî konularından birini teşkil eder. Kur'an'daki “ilk insan” kıssasına göre Allah Âdem ve eşini yarattıktan sonra kapitalizmin bir “sorun” olarak gördüğü “kaynak sıkıntısının” yaşanmayacağı Cennete koyar. Bu sınırsız kaynaklar âleminde tek bir yasak (sınır) dışında her türlü haz sınırsız karşılanabilmektedir. Ancak insan onca hazzın içinde gider, *yasak* olana el uzatır. Kur'an'daki yasak ağaç -Tevrat'ın aksine “bilgelik ağacı” olmayıp- bir çeşit “ayna” işlevi görmektedir. Yasak meyveyi yediğinde “yüz kızartıcı” suçuyla yüzleşen insan, “kral çıplak” duruma düşmüştür. İhtiraslarına yenilmiş, Cennette gözünün gördüğü, elinin erdiği onca meyveyle yetinmemiş, dokunmaması istenen o tek bir ağaca da el uzatmıştır. Buna göre Kur'an'da *yasak ağaç* insan için “sahip olamadığı”, üzerinde *enaniyetini*; *mülkiyet* duygularını tatmin edemediği varlık alanıdır. Bu alan “fikir” söz konusu olduğunda başkasının “fikir özgürlüğü”, mülkiyet söz konusu olduğunda başkasının “meşru mülkü” olur. Böylece insanoğlunu ihtiraslarıyla yüzleştiren Kur'an gerçekte ihtiyaçların değil, *ihtirasların* sınırsız olduğunu gösterir. Kapitalizm savunucularının kamusal ekonomiye karşı öne

52 el-Bakara 2/245.

53 Ahmet Tabakoğlu, *İslâm ve Ekonomik Hayat* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1996), 94.

54 Cynthia L. Greene, *Entrepreneurship, Ideas in Action* (Mason, OH: South-Western Educational Publishing 2008), 46.

Bk. Mustafa Yıldırım, *İşletme Finansının Küreselleşmesi* (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2010), 57.

sürdükleri iki iddia, mülkiyet hakkının dokunulmazlığı ve kamusalılığın üretim açısından “verimsiz” olduğudur. Oysa günümüzde mülkiyet hakkının kutsiyeti kamu tarafından değil, belli bir azınlığın, çoğunluk aleyhine dünyayı adeta parsellemiş olmasıdır. Buna göre gerçekte herkes için mülkiyet hakkı korunmamakta belli bir zümrenin artık “özel mülkiyet” sınırlarını fersah fersah aşmış, toplumun haklarını gasp anlamına gelen bir “Karun ihtirası” himaye edilmektedir.

Kur’an, insanların, toplumsal hayatta doğal olarak farklı ekonomik statülerde olduklarına dikkat çeker. Zengin bir ailede doğan kişi daha doğuştan ekonomik olarak avantajlı durumdadır. Koşulların el vermesi, bir keşif gibi sebepler de kişilerin kısa zamanda büyük kazançlar elde etmesini mümkün kılabilir. Ancak bunların hiçbirisi tamamıyla kişinin kendinden menkul bir meziyet olarak görülemez. Kur’an’da, servetinin büyüklüğü ile övünen Kârûn yerilirken onun, zenginliğinin kendi “bilgisi ve mahareti sonucu olduğunu” iddia ettiğine dikkat çekilir.<sup>55</sup> Oysa insanoğlu toplumsal bir varlık olarak toplum içinde kazanır ve kaybeder. Buna göre kazanç bir imtiyaz olarak değil, bir toplumsal sorumluluk olarak görülmelidir.

## SONUÇ

Liberalizm, son 20-30 senedir âdeta “sınırsız imkân ve özgürlük” vaatleriyle sorunlar için ideal çözüm yolu ve bu topraklarda sanki ilk defa duyulmuş gibi takdim edilmektedir. Oysa İslâm dünyası ve özellikle de Osmanlı bakiyesi olarak bizim kapitalizm ve liberal ekonomi ile tanışıklığımız zannedilenden çok daha eskilere gider. Daha 16. yy.da Avrupa’daki gelişmelere binaen Osmanlı ülkesinde de nakit para ihtiyacı kendisini gösterir. Tımar sistemini çözen bu durum karşısında çare yeni tekniği ülkeye getirmek, haraç sisteminden üretim ekonomisine geçme yönünde kamusal sorumluluk almak yerine “sıcak para” için “özelleştirme” tercih edilir. Buna göre devletin vergi toplama faaliyeti özelleştirilerek mültezimlere devredilir. Toplanacak vergiyi devlete peşin ödeyen mültezim, kârını halktan çıkaracaktır. Bu sistemin işletilmesinde de Osmanlı ekonomisinde gittikçe ağırlıkları artan, Avrupa’yla çok daha hızlı iletişim kurabilen komprador gayrimüslim tebaanın önemli bir yeri olur. Nihayet iltizam sistemi eski düzenin tasfiye edildiği 1839 Tanzimat Fermanı ile kaldırılır.

Yüzlerce yıllık tecrübe göstermektedir ki, kamusal inisiyatif olmadan gerçek bir üretim ekonomisi mümkün değildir. Piyasada üretimi kendi kendine organize edecek bir “gizli” irade yoktur. Üretim olmayınca da fiyatlar kaçınılmaz olarak gizli karanlık ellerin insafına kalmakta, bütün bir toplumun geleceği “Soros” vâri güçlerin insafına kalmaktadır. Kur’an’ın gösterdiği gibi tüm toplumun kolektif iradesini yansıtan bir *kamusal el* olmadığında insanoğlunun sınırsız ihtiraslarının hiçbir kutsiyet tanımayacağı tarihte defalarca görülmüştür. İslâm, çoğunlukla zannedildiği gibi insanların mutlu, müreffeh bir hayat yaşamasına karşı çıkmaz, yoksulluğu kutsamaz. Ne var ki, İslâm ile

55 el-Kasas 28/78.

kapitalizm arasında ilinti kurmaya çalışan liberal yazarların ilgi alanları refah getirecek üretim konusuna yoğunlaşmak yerine Batılı ülkelerdeki, "serbestlik" üzerinden bir "kimlik" tartışmasından ibaret kalmaktadır. Oysa biz yine Batı tarihinden biliyoruz ki, bu serbestliğin de apayrı bir hikâyesi vardır.

## KAYNAKÇA

Anievas, Alexander - Nişancıoğlu, Kerem. *Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu?* Çev. Çağdaş Sümer. İstanbul: Yordam Kitap, 2020.

Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *Kitabu temhidi'l-evail ve telhisu'l-delail*. Lübnan: Muessesetu'l-kutubi's-sikafiyye, 2. Baskı, 2016.

Bardakçı, Sefa. "Mezheplere Göre Hür İrade ve Fiyat İlişkisi." *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 3.1 (2010): 105-128.

Bardakoğlu, Ali. "Hak". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 15/ 139-151. İstanbul: TDV Yayınları 1997.

Bell, Daniel. *İdeolojinin Sonu*. Çev. Volkan Hacıoğlu. Ankara: Sentez Yayınları, 2013.

Braudel, Fernand. *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*. Çev. Mustafa Özel. İstanbul: Ağaç Yayınları, 1991.

Buhârî, Abdülazîz bin Ahmed bin Muhammed. *Keşfü'l-esrâr alâ Usûli'l-Pezdevî*. Beyrut: Daru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh. *Kitabu'l-irşad ila kevatî'-edille fi usûli'l-itikad*. Thk. ve tlk. Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdulmuñim Abdulhamid. Mısır: Mektebetu Hancı, 1950.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh. *Kitabu'l-İrşad, İnanç Esasları Klavuzu*. Çev. Adnan Bülent Baloğlu, Sabri Yılmaz, Mehmet İlhan, Faruk Sancar. Ankara: TDV Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Baskı. 2016.

Çınar, Bayram. *Dinin Şekillendirdiği Siyasetten Siyasetin Şekillendirdiği Dine*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2021.

Çınar, Bayram. "İnsanın Ceza ve Mükâfatı Hak Ettiği Kuramının Teolojik Analizi: Mu'tezile'nin "İstihkak" Teorisi", *UMDE Dini Tetkikler Dergisi*, 4/1 (July 2021): 39-76 .

Çınar, Bayram. "Kelim Geleneğinde Kesb Teorisi". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 / 15 (January 2021): 129-148 .

Çizakça, Murat-Akyol, Mustafa. *Ahlaki Kapitalizm, İslâm'ın Unutulan Ekonomik Modeli*. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2012.

Einzig, Paul. *Primitive Money*. Oxford: Pergamon Press, 1966.

Erdoğan, Mustafa. *İslâm ve Liberalizm*. Ankara: Liberte Yayınları, 1999.

Ganser, Daniele. *NATO'nun Gizli Orduları*. Çev. Gülşah Karadağ. İstanbul: Griffin Yayınları, 2012.

Gölcük Şerafeddin, *Bâkillânî ve İnsan Fiilleri*. Ankara: TDV Diyanet Yayınları, 1997.

Gözler, Kemal. *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*. Cilt 2. Bursa: Ekin Yayınları, 2011.

Greene, Cynthia L. *Entrepreneurship, Ideas in Action*. Mason, OH: South-Western Educational Publishing 2008.

Güç, Ahmet. *Satanizm, Şeytana Tapınmanın Yeni Adı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.

Harris, John R. *Industrial Espionage and Technology Transfer*. London: Routledge, 2017.

İbn Furek, Muhammed b. el-Hasan, *Makalatu's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ârî*. Thk. Ahmed Abdurahim Sayih, Kahire: Mektebetu's-Sikafetu'd-Diniyye, 2006.

İnalçık, Halil. *Şair ve Patron*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2015.

Kadî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan b. Abdilcebbâr el-Hemedanî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. Thk. Abdulkerim Osman. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1965.

Kadî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan b. Abdilcebbâr el-Hemedanî, *el Muğnî, fi ebvabi'b-tevhid ve'l-'adl*. Mısır: Muessesetu'l-Mısriyye'l-Amme, ts.

Kallek, Cengiz. "Hisbe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 18/133-143. İstanbul: TDV Yayınları 1998.

Koehler, Benedikt. *İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*. Çev. İsmail Kurun. Ankara: Liberte Yayınları 2016.

Kütükoğlu, Mübahat S. *Balta Limanı'na Giden Yol*, Türk Tarih Kurumu: Ankara 2013.

Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969.

McKenzie, Richard B. *Predictably Rational? In Search of Defenses for Rational Behavior in Economics*. Heidelberg: Springer Verlag, 2010.

Naudon, Paul. *Tarihte ve Günümüzde Masonluk*. Çev. Samih Tiryakioğlu. İstanbul: Varlık Yayınları, 1968.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Ramachandra, Vinoth. *Gods That Fail*. Eugene, OR: Wipf & Stock, 2016.

Serahsî, Muhammed. *el-Mebsût*. XIV. Cilt. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1989.

Sibâî, Mustafa. *İştirakiyyetu'l-İslâm*. Kahire: Ed-Dâru'l Kavmiyye, 1960

Sicistânî, Ebû Dâvûd. *es-Sünen*. 3. Cilt, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1999.

Smith, Adam. *Essays on Philosophical Subjects*. London: Printed for T. Cadell and W. Davies, 1795.

Smith, Adam. *Milletlerin Zenginliği*. Çev. Haldun Derin. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Smith, Adam. *The Theory of Moral Sentiments*. Philadelphia: Anthony Finley, 1817.

Spinoza, Benedictus. *Teolojik – Politik İnceleme*. Çev. Cemal Bâli Akal – Reyda Ergün. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2021.

Tabakoğlu, Ahmet. *İslâm ve Ekonomik Hayat*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1996.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-Mekasid*. Thk ve tlk. Abdurrahman Ümeyre. Lübnan: Alemu'l-Kutub, 1998.

Williams, Jonathan - Eagleton, Catherine. *Paranın Tarihi*. Çev. Fadime Kâhya. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Yıldıran, Mustafa. *İşletme Finansının Küreselleşmesi*. İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2010.

Yıldırım, Arif. "Kelam Açısından Fiyatların Yükseliş ve Düşüşü". *EKEV Akademi Dergisi* 1/2 (Mayıs 1998): 147-160.